

כיבוש הארץ - מלחמה הכרחית?

הרב מיכאל ישראל

פתיחה

בשנת תשע"א זכיתי להיות נוכח בסדרת שיעורים של הרב אוריאל עיטס (כיום ראש ישיבת ההסדר בירוחם), שכותרתה הייתה "אידאה ותיקון בתורה". סדרת השיעורים פרסה בפנינו משקפי קריאה ייחודיים לקריאת התורה, שבהם מנסים להתבונן מתי עניין מסוים בתורה הוא לכתחילה ('אידאה') ומתי הוא בעצם בדיעבד כתוצאה של חטא או סיבה אחרת ('תיקון'). בדרך קריאה זו ניתן להתבונן על פרשיות רבות בתורה, ולשים לב שהרבה אירועים בתורה שאנו כה מורגלים אליהם עד כדי תחושה שכך הדברים היו חייבים להתרחש, במהות ובעומק, יכלו בהחלט להתרחש אחרת. במקומות רבים ניתן למצוא פרשנים מרבותינו הראשונים והאחרונים שניתחו באופן זה פרשיות שונות בתורה, כל אחד בדרכו.

במאמר הנוכחי, נרצה להשתמש בדרך קריאה והתבוננות זו, על מנת לעיין בסוגיית כיבוש הארץ. הקריאה הרגילה בתורה אודות כניסת ישראל לארץ, מעוררת בדרך כלל את המחשבה שהיה הדבר ברור ומובן מאליו כי יהיה צורך להילחם במלחמות רבות על מנת להכניע את עמי כנען ולהצליח להתיישב בארץ. קריאה זו בהחלט הגיונית כשמתבוננים בפרשיות בתורה בהם אכן מתוארת מלחמה של עם ישראל למטרת כיבוש הארץ. לדוגמא, התורה בפרשת שופטים (דברים כ, טז-יז), ברצף דיני המלחמה קובעת:

רק מערי העמים האלה אשר ה' אלקיך נתן לך נחלה לא תחיה כל נשמה. פי החרם תחרימם החתי והאמרי הננעני והפריזי החוי והיבויסי פאשר צנף ה' אלקיך.

ניתן לקרוא את הפסוקים מתוך הבנה שהתיאור הנ"ל משקף את מה שתוכן כל הזמן, כבר מעת שיצאו ישראל ממצרים. כך משתמע גם במקום נוסף (שמות יג, יז):

ויהי בשלח פרעה את העם ולא נחם אלקים דרך ארץ פלשתים פי קרוב הוא פי אמר אלקים פן ינחם העם בראתם מלחמה ושבנו מצרימה.

ופירש הרשב"ם (שם יח) את כוונת הביטוי 'חמושים':

בכלי זיון, שהיו הולכים לירש את ארץ כנען, כמו שכתוב למעלה ואומר אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ הכנעני וגו'.

אלא שמצינו בדברי חז"ל הצעה, לפיה הדברים לא בהכרח היו חייבים להיראות ככה, ושהייתה דרך אחרת שבה היתה יכולה להתנהל הכניסה לארץ. כיצד?

בסיס האלטרנטיבה

בספר דברים (א, ו-ח) נאמר:

ה' אֶלְקֵינוּ דָּבַר אֲלֵינוּ בְּחֹרֵב לֵאמֹר רַב לָכֶם שָׂבַת בְּהָר הַזֶּה. פָּנוּ וּסְעוּ לָכֶם וּבְאוּ הַר הָאֲמָרִי וְאֶל כָּל שְׂכֵנֵי בְּעָרְבָה בְּהָר וּבְשִׁפְלָה וּבְנֶגֶב וּבְחוּף הַיָּם אֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי וְהַלְבֹּנוֹן עַד הַנְּהַר הַגְּדֹל נְהַר פְּרָת. רְאֵה נָתַתִּי לְפָנֶיכֶם אֶת הָאֶרֶץ בְּאוּ וּרְשׁוּ אֶת הָאֶרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב לֵאמֹר לָתֵת לָהֶם וּלְזָרָעָם אֲחֵרִיהֶם.

משה רבינו פותח את נאומו בכך שכאשר עם ישראל ישבו עדיין בחורב (הר סיני), הקב"ה אמר להם לקום ולנסוע לכיוון הארץ. אלא שבתיאור של ההגעה לארץ לא מוזכר שום ביטוי שרומז אפילו באופן כלשהו על מלחמה של ממש. כל מה שנאמר זה 'באו ורשו את הארץ' - ואיך יוכלו לירש את הארץ טרם נלחמו על מנת לכבשה? מכאן דייקו חז"ל (ספרי דברים ז, וכן מובא בילקוט שמעוני דברים רמז תשפח):

באו ורשו את הארץ, אמר להם כשאתם נכנסים לארץ אין אתם צריכים כלי זיין אלא קובע דיופטין ומחלק.

וביאר כוונת הדברים בפירוש 'תולדות אדם' (לבעל מרכבת המשנה) על הספרי שם:

אלא קובע דיופטין. שני ארגזים באחד קלפי השבטים ובאחד התחומין... והכונה בזה שמיד שתכנסו לארץ אם תרצו תפילו גורל שמשותכנסו היא ברשותכם וכבושה לפניכם.

חכמים מתארים פה אפשרות שלפיה עם ישראל יכבוש את הארץ ללא כל צורך בשימוש בכלי נשק, אלא מיד לאחר שיכנסו ירשו את הארץ ויחלקוה. בנוסח הספרי שלפנינו, אין התיאור של כניסה לארץ בלי כלי זיין מתוארת כדבר מותנה או כדבר שהשתנה או ישתנה. אבל המדרש הזה מובא בפירושו של רש"י לפסוק הנידון (דברים א, ח) בניסוח מעט שונה:

באו ורשו - אין מערער בדבר ואינכם צריכים למלחמה, אלו לא שלחו מרגלים לא היו צריכים לכלי זיין.

בדברי רש"י האפשרות של כניסה לארץ ללא צורך במלחמה וללא כלי נשק, זהו תיאור שהיה נכון רק עד השלב של שליחת המרגלים. לאחר שישאל חטאו בחטא המרגלים, התכנית השתנתה, ובמקום כניסה לארץ ללא מלחמה וללא כלי נשק, הקב"ה שינה את התוכנית, וכעת כיבוש הארץ יתבצע בעזרת מלחמה ושימוש בכלי נשק.

כאמור, יש פער מסוים בין לשון המדרש בספרי ובין לשון המדרש כפי שהיא מובאת בדברי רש"י,¹ אך יתכן להציע בפשטות שרש"י הבין שזו כוונת המדרש לאור המשך התיאור של דברים פרק א' שמתארת את חטא המרגלים, ואילו פסוק זה מתאר את התוכנית המקורית. עוד יתכן שרש"י הבין שכך הם פני הדברים לאור העובדה שבפועל עם ישראל אכן נכנס לארץ במלחמה ובנשק, וצריך לבאר שגם חז"ל במדרש הבינו שדבריהם מתארים תכנית ראשונית, אך לא מה שקרה בפועל.

מדברי רש"י אלו, עולה אפוא דוגמה לעיקרון שפתחנו בו ('אידיאה' לעומת 'תיקון') - המצב האידיאלי היה כניסה לארץ ללא כלי נשק וללא צורך במלחמה, ואילו המצב שאירע בפועל ('התיקון') שנצרך בעקבות חטא המרגלים, הוא כניסה לארץ עם מלחמות ועם כלי נשק.

פסוקים אחרים (מלבד הפסוק הנ"ל מספר דברים) ששימשו פרשנים שונים לבסס את הטענה שהתוכנית העיקרית הייתה שלא להיכנס לארץ בעזרת מלחמה, מצאנו בספר במדבר (י, לה-לו):

וַיְהִי בְּנִסְעַת הָאָרֶץ וַיֹּאמְרוּ מִנְּשָׂה קוֹמָה הִ' וַיִּפְּצוּ אִיבֵיךָ וַיִּנָּסוּ מִשְׁנֵאִיךָ מִפְּנֵיךָ. וּבְנִחָה יֹאמַר שׁוּבָה הִ' רַבְבוֹת אֶלְפֵי יִשְׂרָאֵל.

על פסוקים אלו ביאר הספורנו (ודבריו מצוטטים כמעט לגמרי בפירוש 'הכתב והקבלה'):

ויהי בנסוע הארון - ללכת ולהכנס לארץ ישראל: קומה ה' ויפוצו איביך - כי אמנם לולא שלחו מרגלים היו נכנסים בזולת מלחמה שהיו האומות בורחים כעזובת החורש והאמיר אשר עזבו מפני בני ישראל. וינסו משנאיך מפניך - פן יבאו ישראל להחרימם.²

גם המלבי"ם על הפסוקים הנ"ל פירש באופן כמעט זהה:

ויהי בנסוע הארון, באשר הלכו אז כדי לנכנס לארץ מיד, וה' הבטיחם שלא יצטרכו לשום מלחמה רק ה' ילך לפנייהם ויגרש מפניהם אויב ויאמר השמד, שעל זה הלך ארון הברית שעליו שכינת ה', בראשם, להקדים לפנייהם לגרש את האויב, כמו שכתוב רב לכם שבת בהר הזה פנו וסעו לכם וכו' עלה רש, ופירש רש"י על פי דברי חז"ל שאמר להם שאין צורך להם להילחם כי ה' ילחם להם רק ללכת ולרשת את הארץ, ועל כן אמר משה אל ה' ההולך עם ארון קדשו, להוריש יושבי הארץ, קומה

¹ לעת עתה לא מצאתי מקבילות למדרש זה בספרות חז"ל שבהם יש נוסח כמו זה של רש"י, אך כל אלו המצוטטים את המדרש מצוטטים אותו על פי רש"י, והם אף מדגישים שרש"י הביא את המדרש מהספרי.

² הספורנו כתב את העיקרון הזה גם בהקדמתו לפירושו לתורה, עיין שם. שם הוא גם ציין שהמצוות שניתנו לעם ישראל אחרי חטא המרגלים נועדו לסייע בשלב התיקון, אבל הוא אינו מבאר מדוע דווקא מצוות אלו מסייעות בתיקון, אלא הוא רק קובע זאת כעובדה.

ה' יפוצו אויבך, ויש הבדל בין אויב ובין שונא, שאויב איבתו גלויה והם המקובצים למלחמה וכשיקום ה' יפוצו אויבך והשונאים אינם מקובצים למלחמה רק שומרים שנה בלב והם לא יתחילו כלל להכין צבא מלחמה רק ינוסו תיכף כרגשי שפנה והלך לו.

כלל הפירושים הללו הסתפקו בציון העובדה שחטא המרגלים שינה משהו ביחס לאופן הכיבוש של הארץ. דבריהם מבוססים על רש"י והספרי הנ"ל, והם מתארים את השינוי בין המצב האידיאלי למצב של התיקון כבא לידי ביטוי בעיקר בשאלה אם יש צורך להילחם או לא. בדבריהם לא מוסבר כל כך למה המצב החדש של המלחמה מתאים למצב החדש וכיצד הוא יועיל לתיקון המשבר, או לפחות למה הוא נצרך.³

הסבר התופעה בתורת החסידות

השינוי שחל באופן כיבוש הארץ בעקבות חטא המרגלים, נידון במספר מקורות בדבריהם של בעלי החסידות, ובעיקר בדברי הישפת אמת' והישם משמואל'. היתרון בדבריהם הוא שמעבר לציון השינוי, הם גם מציעים ביאור לפשרו. נפתח בדבריו של הישפת אמת'. הישפת אמת' התייחס לנושא במספר מקומות,⁴ אך נביא מדבריו על פרשת בלק (תרמז), שם נדמה ש'השפת אמת' נגע גם בחלקים של משמעות הנפילה ומשמעות התיקון, וזו לשונו שם :

כסה עין הארץ - כי דור המדבר היה כל הנהגתם למעלה מן הטבע. וזה היה טענת הרשע כי צריכים לתקן גם הטבע... **אכן באמת כי בני ישראל נבראו לתקן כל הטבע** והיו מוכנים לכנוס לארץ ישראל ודור המדבר היו רק הכנה כי אין יכולין לתקן הטבע עד לצאת מתחלה מכל וכל מן הטבע ואחר כך היו נכנסין לארץ ישראל ולתקן הטבע כמו שכתוב בספרים בפרטות לכל מדה שצריכין לתקנה צריכין מקודם להפוך מן הקצה אל הקצה... והנה דור המדבר היא דרך התורה המיוחד רק לבני ישראל. וארץ ישראל הוא כמו שאמרו רבותינו ז"ל למה התחיל בבראשית משום כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים. **ולולי החטא והיו נכנסין בני ישראל לארץ ישראל תיכף אחר קבלת**

³ המלבי"ם חזר על העיקר של פירושו, בדבריו על דברים א, ח, עיין שם. גם מרבתינו הראשונים יש שצעדו בעקבות רש"י, עיין בפירוש בעל הטורים (הארון) על שמות יז, ז. נציין, שפרשן נוסף שנקט בדרכו של רש"י, הוא הגרי"ז סולוביצ'יק (חידושי הגרי"ז לבמדבר, הוספות לפרשת שלח). גם הוא לא התייחס לשאלות המהות הנ"ל, אבל הוא כן הרחיב לבאר יותר את ההשלכות השונות שהיו לחטא המרגלים (כלומר, מעבר לציון העובדה שזה גרם לצורך במלחמה הוא מבאר עוד כמה עניינים לאור השינוי שהתרחש. עיין שם בדבריו).

⁴ בהעלותך תרמ"ו; חוקת תרנ"ו; חוקת תרס"א; דברים תרמ"ח; דברים תרנ"ו.

התורה היה יחוד שלם והיה נתקן מייד כל הטבע... ואחר שנתאחרו מ' שנה אמר אותו רשע כסה כו' עין הארץ. אכן באמת גם זאת גרם עמלק הרשע יימח שמו **והיה התיקון עתה בבחינת מלחמה**. ואיתא בלעם בא בכח הפה לכן נהרג בחרב... שלולא חטא מרגלים לא היו צריכים לכלי זיין. ועתה על ידי שבא בלעם ותפש כח הפה נטלו בני ישראל מהם כח החרב כמו שכתוב עת אשר שלט האדם באדם לרע לו וכענין שנאמר עם עקש תתפתל.

גם ה'שפת אמת', כמו הפרשנים הקודמים שראינו, מתבסס על רש"י ומדרש חז"ל לבטא שחטא המרגלים גרם לנפילה ושינוי באופן הכניסה לארץ. אלא שבדבריו הדברים מקבלים פירוט נוסף והוא עומד על עוד מספר גורמים:

א. לדברי ה'שפת אמת', חלק מהתכנית המקורית היתה בכוונה להביא את עם ישראל למסגרת החיים שבמדבר, שם הכל מתנהל שלא בדרך הטבע, וזו על מנת להגיע לקצה הרחוק ביותר מהתנהגות ארצית בדרך הטבע, על מנת שבעת שיכנסו לארץ יוכלו לתקן גם את החיים בדרך הטבע (את דבריו אלו הוא מנמק על פי הנחת יסוד שעל מנת לתקן משהו צריך קודם כל להרחיק לקצה השני שלו).

ב. ה'שפת אמת' מבאר שהירידה למסגרת בה צריכים להילחם, נובעת מפגיעה של עמלק בהם (דבר זה מבואר ביתר ביאור בדבריו לפרשת חוקת תרסי"א). עם ישראל אמור להיות 'בחינת קולי' (יהקול קול יעקב), ואילו שימוש במלחמה זהו 'הידים ידי עשוי', ולא מתאימה למגמה הרגילה של חיי עם ישראל. הוא ממשיך להרחיב יסוד זה בביאורו לסיפור בלעם - בלעם תפס את אומנות ה'קולי' של עם ישראל, ולכן בתגובה לכך עם ישראל נאלצו לתפוס את מלאכת ה'ידים' (כח החרב) של האומות.

ג. ניתן אפוא לשרטט, שלפי ה'שפת אמת', התכנית המקורית (ה'אידיאה') היתה כניסה לארץ ללא מלחמה, מכח המיוחד של עם ישראל (דרך התורה המיוחד רק לבני ישראל!), ומכח היותם של עם ישראל בדור המדבר מורגלים במציאות חיים של מעל הטבע, יוכלו להכנס וגם לתקן את עולם הטבע. אלא שבעקבות החטא, והירידה של עם ישראל לתוך מערכת מושגים של הטבע והמלחמה, הם ירדו ממעלתם, והוצרכו כעת לתקן את עולם הטבע דרך הטבע בעצמו, ועל ידי התנהגות בדרך הטבע - דרך של מלחמה. אם כנים דברינו, אזי אין בדברי ה'שפת אמת' רק תיאור טכני של הירידה, אלא שהוא מסביר גם למה התיקון (שימוש במלחמה פיזית) הוא הדבר שאליו זקוקים במציאות החדשה.

ואמנם נציין למקום אחר בדבריו של ה'שפת אמת', שם אמנם לא התייחס השפת אמת ישירות לענין המעבר מכניסה ללא מלחמה לכניסה עם מלחמה, אבל בדבריו עולה עיקרון נוסף המשלים את התמונה, וזה לשונו (פרשת שלח תרמה):

ולכן נראה כי לא השיגו המרגלים לראות טוב הארץ כדכתיב אם יראו כו' משמע שהמרגלים לא ראוה זולת יהושע וכלב אמרו טובה הארץ כו' אם חפץ בנו כו' ונתנה לנו דייקא. הגם שעדיין אינו בהתגלות הבינו שיש בה טוב הגנוז. אך בה' אל תמרודו כי בודאי אמרו המרגלים אמת כי בהיותם במדבר היה טוב להם ונראה להם שחס וחלילה יהיה ירידה בכניסתם לארץ. אכן באמת **בני ישראל נבראו בעולם להעיד על הבורא יתברך ולתקן כל הבריאה**. וזה היה צריך להיות המכוון לעשות שליחות ה' בעולם לא לגרמייהו. וממילא כשעושין רצון השם יתברך זוכין ביותר שאת גם בכניסתן למדריגה שפלה בעבור כבוד שמו יתברך. וזה מעלת הארץ דכתיב בה עיני ה' א-לקיך כו' מראשית כו' ועד אחרית כו'. דכתיב טוב אחרית דבר מראשיתו. והנה התורה נקראה ראשית. וכן בכלל דור המדבר היו בחינת ראשית כמו שנאמר בזוהר הקדוש כאן זכאין למהוי רישין. אכן עיקר המכוון להעלות הכל בכח הראשית וזה בחינת ארץ ישראל. זהו שנאמר ויתורו את ארץ כנען להמשיך הארת התורה לשם. והכל כדי לתת להם נחלת גוים כני"ל. וזהו שסמך הכתוב מצות חלה לנחמם שלא יקבלו תרעומת המרגלים כי בהיות שבמדבר היה להם לחם מן השמים ובארץ היה להם לחם הארץ עם כל זה כתיב והיה באכלכם כו' תרימו כו'. וזה החלק שחל עליו שם שמים מרים כל הלחם והוא חשיב לפניו יתברך. וכתב והיה לשון שמחה כשמרימין לחם מן הארץ. דאיתא על השם יתברך עשיר ושמח בחלקו. שזה רצונו יתברך בבני ישראל שבחר לחלקו מן התחתונים עם היות שנשמתן למעלה מן המלאכים **היה שמחה לפניו בירידתן לעולם הזה ולהרים חלק הקדושה מתוך זה התערובות**. ובכח זה נצח משה רבינו עליו השלום את המלאכים והוריד התורה לעולם הזה כדאיתא בגמרא מה כתיב בה לא תגנוב כו'. שזה כחן של ישראל שנשמתן גבוה מאוד ומתלבשין בגופות בעולם הזה ועל ידיהן מגביהין הכל. וכן אומרים השם נפשנו בחיים שהיא התורה עץ החיים. ולא נתן למוט רגלנו הוא התלבשות בגוף שהיא מדריגה שפילה ונקראת רגלנו ובזו המדריגה נכשלו המרגלים...

לפי דברי ה'שפת אמת' הללו, יתכן להבין שבסוף יש גם תועלת מסוימת שנובעת מכך שבני ישראל נאלצו בסוף להכנס לארץ באופן טבעי. כאן ה'שפת אמת' אמנם לא מתייחס לתהליך של 'אידיאה ותיקון', כלומר, אינו מתייחס לכניסה עם מלחמה לעומת כניסה בלי מלחמה, אבל בפשטות הוא מבין שחלק מהחטא של המרגלים היה חוסר ההבנה שהכניסה לארץ דורשת ירידה לתוך העולם הזה, ודווקא על ידי כך יתקדש שמו של הקב"ה. התיקון שעם ישראל היה צריך לעשות בעת שהוא נכנס לארץ היה תיקון שדווקא היה נראה בראיה חיצונית כירידה. בפועל אין זו ירידה, אלא זו כניסה לתחומים ארציים כדי לגלות גם שם

את שם ה'. יתכן שנאמר לפי זה שאחרי החטא של המרגלים שרצו להישאר במדבר, במדרגה הרוחנית הגבוהה של לחם משמים והנהגה ניסית כללית, עם ישראל היה צריך לעבור לתכנית של תיקון, אבל בעצם יש במעבר לתכנית זו כניסה למציאות שמאפשרת ביתר שאת את הגילוי של ה' בכל הבריאה כולה, ובמובן הזה יתכן שאפילו יש רווח מסוים מהירידה.

גם ה'שם משמואלי נקט בעמדה דומה הרואה בחטא המרגלים מקור לבעיה ששינתה את פני הכניסה לארץ, אבל בדבריו יש מספר עניינים שלא מופיעים בדברי ה'שפת אמת', ונעמוד עליהם בקצרה.

א. ראשית, ה'שם משמואלי מציג את השאלה אם ישראל יכנסו לארץ במלחמה או שלא במלחמה באופן מעט יותר מורכב. כך כתב למשל בדבריו בפרשת בשלח (תרפא):

והוסיף לומר וחמושים עלו בני ישראל מארץ מצרים, ופירש רש"י מזוינים. ויש להבין הלוא ברש"י (ריש פרשת דברים) אילו לא שלחו מרגלים לא היו צריכים לכלי זיין. אך להנ"ל יש לומר דבשליחות הזאת שעדיין לא נתמרקו לגמרי היו צריכין לכלי זיין, אבל אחר כך אחר הנסיונות וקריעת ים סוף שזכו להתמרק עד שהיו ראויין למתן תורה, שוב לא היו צריכין לכלי זיין, ואף שלא עמדו בנסיון הרביעי בחטא העגל כנ"ל, מכל מקום אחר שנתכפר להם וזכו למשכן נשאר בהם זו המעלה שלא להצטרך לכלי זיין, מה גם לפי מה שהגדנו במקום אחר שלולא חטאו במרגלים היה מתוקן גם חטא העגל בשלמות, והאמונה שהיתה אז היתה נמי בתורה שבע"פ, והיה עומד במקום הנסיון הרביעי כנ"ל.

לדבריו, גם בעת שיצאו ישראל ממצרים הייתה 'תוכנית מקורית' שיצטרכו לכבוש את הארץ על ידי מלחמה, ולכן עם ישראל לוקח איתם כלי זיין. אלא שהמדרגות המיוחדות שעם ישראל זכה בהם בעקבות האירועים השונים שהתרחשו בין היציאה ממצרים ועד השלב שעקרונותיה היו אמורים להיכנס לארץ, גרמו לכך שמפאת מעלתם העליונה כבר לא יהיה צורך בכלי זיין. רק בעקבות חטא המרגלים המצב שב לקדמותו, והיה צורך שוב פעם לחזור לתכנית שבו עם ישראל יכנסו לארץ על ידי מלחמה.⁵

ב. במקומות אחרים ה'שם משמואלי קובע שיש לירידה של החטא השלכות יותר נרחבות רק מאשר אי הכניסה לארץ שלא במלחמה. כך כתב בדבריו לפרשת שלח (שנת תרע"ז):

⁵ לפי אופן זה של ציור הדברים, לא בהכרח ברור שיש פה תמונה 'קלאסית' של אידאה ותיקון, שהרי בעצם התכנית המקורית כן היתה להילחם, אלא שעם ישראל נתעלה למדרגה שהולידה מציאות חדשה שכבר לא היה בה צורך למלחמה, ורק בהמשך בעקבות חטאים הגענו חזרה לתכנית המקורית. ואמנם עדיין נדמה לומר שיש כאן תהליך של תיקון למצב אידיאלי, שהרי סוף סוף מה שקרה בפועל נצרך בגלל ירידה שנבעה מחטא.

לכן הביא השי"ת אותם בנסיון מרגלים, ואם הלכו בתמימות... והיו אומרים לנפשם אין לנו אלא דברי בן עמרם ואפילו יאמר לך על שמאל שהוא ימין, והיתה אמונה זו נחשבת אמונה בתורה שבעל פה... והיה משה נכנס עמם לארץ ולא היו צריכין לכלי זיין כלל..

ומוקדם יותר שם ביאר למה כניסת משה היתה משפיעה מאוד:

ואיתא בספרים הקדושים דבאם היה משה נכנס עמם לארץ לא היו עוד גולין ממנה לעולם, ועוד מעלות רמות ונשאות, ואם כן אף שלגבי משה נחשבת ירידה מכל מקום לא היתה זאת מניעה באשר היה נצמחת מזה טובה גדולה לישראל...

יוצא לדבריו, שהשפעת חטא המרגלים היתה הרבה יותר מהשאלה המצומצמת של איך יכנסו לארץ, אלא איך יראו כל החיים של עם ישראל גם אחרי הכניסה לארץ. ג. באופן יסודי יותר, ה'שם משמואל', מבאר באופן ייחודי את כל המשמעות של השלב האידיאלי (כיבוש הארץ ללא מלחמה) ומצב התיקון (כיבוש הארץ עם מלחמה). זה לשונו (פרשת שלח תרעז):

אך בה' אל תמרודו ואתם אל תיראו את עם הארץ כי לחמנו הם סר צלם מעליהם וה' אתנו אל תיראום, וברש"י אז אתם אל תיראו. נראה לפרש דלאו שכר והבטחה לבד הוא, אלא שזה נמשך מזה בעצם. והיינו על פי מה שהגיד כ"ק אבי אדומו"ר זצלה"ה בהא דכתיב (דברים כ') כי תצא למלחמה על אויבך וראית סוס ורכב עם רב ממך, וברש"י בעיניך הוא רב אבל בעיני אינו רב וכן הוא אומר והכית את מדין כאיש אחד, ופירש הוא זצלה"ה כי כל כחות האומות הם מניצוץ קדוש המחיה אותם, ואם נסתלק מהם אותו הניצוץ נשאר כולם פגרים מתים, וזהו בעיני אינו רב כי אינו אלא ניצוץ אחד קדוש, עד כאן דבריו.

וממוצא הדברים שמלחמת ישראל היתה להוציא את הניצוץ הקדוש מבין האומות ואחר כך ממילא נופלים כשבליים אחרי הקוצר. ויש להבין איך הוציאו ישראל את הניצוץ הזה. ויש לומר דהיות ידוע שהניצוץ הקדוש מתאווה להתדבק בכלל הקדוש, כדמיון המחט שנמשך אחר האבן השואבת, אבל כל זה הוא באם ישראל זכאין ובתוכם מופיע שם ה' אז הניצוץ הקדוש ממילא נמשך ונדבק בהם. ונראה דמסוגלת לזה ביותר היא מדת התמימות כמו שנאמר (שם י"ח) תמים תהיה עם ה' אלקיך, וברש"י אז תהיה עמו ולחלקו.

ובזה יש לפרש הא דברש"י (פי דברים) דאם לא שלחו מרגלים לא היו צריכין לכלי זיין, דבאם לא שלחו מרגלים ואחזו במדת התמימות אז היו לגמרי עמו וחלקו

של השי"ת, ואז ממילא בלי שום פעולה היה הניצוץ הקדוש נמשך אליהם בקל והיו האומות נופלים ממילא כפגרים מתים, ולא עוד אלא הניצוץ הקדוש שהיה נדבק בהם היה מוסיף בהם כח וחיות, והיו אויביהם נופלים לפנייהם איש בחרב רעהו עוד יותר ויותר. וזהו שאמר אך בה' אל תמרודו, והיינו שיאחזו במדת התמימות ולא יחקרו אחר העתידות אלא יהיו רצונם ודעתם בטלים לרצון ה', וכל שחפץ ה' לעשות אתם יהיה מקובל ורצוי בעיניהם, ואז ממילא לא יהיה לכם ממה להתירא, כי לחמנו הם, היינו שהניצוץ הקדוש שהיה באומות עוד יוסיף בנו כח ועצמה כמו לחם שמוצא פי ה' שבלחם מוסיף עוד כח וחיות, ועל כן כשתראו גודל כח האומות שגבהו כארזים וחסון הוא כאלונים זה עצמו יתן עוז בלבבכם, כי תדעו נאמנה שזה הכח הוא מהניצוץ הקדוש המחיה אותם והוא עצמו תיכף יסתלק מהם וימשך אחריכם ותוסיפו כח ועצמה, ובכן אם כח האומות גדול ביותר, תדעו שכחכם יגדל ביותר, וזה עצמו הוא הפירוש "סר צלם מעליהם" שזה הניצוץ הקדוש שהיה צל לראשם סר מהם ונמשך אחריכם, ואיך הוא זה מפני שה' אתנו, ע"כ אל תיראום.

בשונה מה'שפת אמת' שהתייחס לשינויים בין המצב האידאי והמצב של התיקון כמעברים באופן שבו עם ישראל מעלה את מסגרות הטבע להיות קשורים להקב"ה, הישם משמואל' מתייחס כאן לירידה שנובעת בפגימה במידת ה'יתמימות' של עם ישראל. אילו עם ישראל היו נוהגים במידת ה'יתמימות', ומבטאים בכך את אמונתם ובטחונם המלא בהקב"ה, מתוך הבנה שהקב"ה יודע מה טוב להם ושהוא מנהיג אותם באופן שמיטיב להם ולא חלילה מזיק להם, אזי הם היו זוכים להיות דבוקים בהקב"ה ולהיכנס לארץ בלי מלחמה (כי מהיותם דבוקים בה' זה היה מפיל את ה'ניצוץ' האלוקי שבאומות).

בהמשך דבריו, הישם משמואל' מבאר ביתר הרחבה כיצד הפגימה של עם ישראל במידת ה'יתמימות' בעצם החלה כבר מוקדם יותר בחטא המתאוננים, והוא מפרט כיצד היו לתהליך הנפילה כמה שלבים וגם כמה הזדמנויות לתיקון, עיין שם בדבריו בהרחבה.

בפשטות, הישם משמואל' מבאר את הצורך במלחמה כנובע מכך שכאשר עם ישראל לא דבוקים בצורה מלאה בהקב"ה, ממילא דרושים יותר מאמצים על מנת 'למשוך' גורמים אחרים אחרי הקב"ה, ובמובן הזה המלחמה נצרכת על מנת להביא לידי כך שהאומות שבארץ כנען ימשכו אחר עם ישראל. דברים אלו יכולים להיות מובנים גם ברבדים שקשורים יותר לפשט, מתוך הבנה שכאשר האומות רואים את עם ישראל במלוא תפארתם, דבוקים בה', הם מתפלאים מכך ומבינים שעומד בפניהם משהו גדול שכדאי וראוי להצטרף אליו (כמו שעולה למשל מדבריה של רחב למרגלי יהושע, וכמו שבא לידי

ביטוי בעמים שהיו מעוניינים לכרות ברית עם שלמה המלך). אבל כאשר עם ישראל חוטא ומאבד את הקומה המיוחדת שלו, האומות מתעוררות להילחם בישראל במקום לרצות להצטרף אליו.

בשולי הדברים, יתכן להציע שלדברי הישם משמואל יש תועלת נוספת מתהליך התיקון, והיא שה'תמימות' שעם ישראל לא נהג לפיה, תילמד בתהליך הזה בצורה יסודית יותר - לא רק שתהיה תמימות לפני הכניסה למציאות מלחמה, שהיתה גורמת לכך שבאמת לא יהיה צורך במלחמה - אלא האמונה והביטחון של עם ישראל יצטרכו לעבור מבחנים לא פשוטים בעת שיערכו ישראל מלחמות פיזיות של ממש. ממילא יתכן שבשלב הסופי הביטחון והאמונה של עם ישראל יהיו במדרגה גבוהה יותר. הישם משמואל אינו אומר זאת במפורש, אבל יש מה לחשוב על הדברים.⁶

התבוננות על דרך הפשט

הדברים שהצגנו עד כה על פי משנתם של הישפת אמת' והישם משמואל, שייכים יותר לרבדים של דרש (ואולי סוד, שהרי הם מרבים לצטט ממקורות כמו הזוהר וכדומה לביסוס שיטתם, על אף שלא הרחבנו על כך כי סוף סוף המקור היסודי לכל דבריהם הוא דברי חז"ל בספרי שבהם פתחנו). אך גם אם נרצה להיצמד לרבדים של פשט, והתמקדות בביאור פשטי המקראות שבתורה, יש דרך לראות את דברי חז"ל שבהם פתחנו כמבטאים קריאה מדויקת ומשמעותית ביותר בהבנת הפסוקים המתארים את כיבוש הארץ על ידי עם ישראל.

מי שסלל את הבסיס לדרך הביאור דלהלן, הוא הרב יעקב מדן.⁷ נסכם בקצרה את קריאתו של הרב מדן, שעל אף שאינו משתמש במושגים 'אידיאה ותיקון', דבריו בהחלט תואמים לסגנון זה של קריאת התורה.

אחרי מעמד הר סיני, בשלהי מסירת המשפטים, התורה מציגה תיאור של כניסת ישראל לארץ (שמות כג, כ-לג):

הִנֵּה אֲנִי שֹׁלֵחַ מַלְאָךְ לִפְנֵיךָ לְשַׁמְרֵךְ בְּדֶרֶךְ וְלְהַבְיִאֵךְ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר הִכְנֵתִי.
הַשָּׁמֶר מִפְּנֵי וְשָׁמַע בְּקוֹלוֹ אֶל תִּמְרֵ בּוֹ כִּי לֹא יִשָּׂא לְפִשְׁעֵכֶם כִּי שָׁמִי בְּקִרְבּוֹ. כִּי אִם
שָׁמוֹעַ תִּשְׁמַע בְּקוֹלוֹ וְעָשִׂיתָ כֹּל אֲשֶׁר אֲדַבֵּר וְאִבְּתִי אֶת אִבְּיָךְ וְצַרְתִּי אֶת צַרְרִיךָ. כִּי

⁶ ועיין עוד במקורות הבאים בדברי הישם משמואל: פרשת במדבר שנת תרע"ג בתחילתו; פרשת שלח שנת תרע"ג; פרשת שלח שנת תרע"ד; פרשת שלח תרע"ה; פרשת שלח תרע"ח; פרשת דברים תרע"ג; מועדים, סוכות תרע"ד.

⁷ יסוד הדברים בשיעור בעל פה שהועבר בימי העיון בתנ"ך תשע"ז, ומופיעים באינטנרט תחת הכותרת "צו התורה לכיבוש הארץ והבעיה ההומניסטית". עיקרי הדברים הועלו על הכתב בספרו של הרב מדן "כי קרוב אליך" על ספר שמות, עמוד 397-393.

יָלַד מְלֹאכֵי לִפְנֵיךָ וְהִבִּיאָךָ אֶל הָאֲמָרִי וְהַחֲתִי וְהַפְּרֹזִי וְהַפְּנִעֵנִי הַחֲוִי וְהַיְבוּסִי וְהַכְּחַדְתִּיו. לֹא תִשְׁתַּחֲוֶה לְאֱלֹהֵיהֶם וְלֹא תַעֲבֹדֵם וְלֹא תַעֲשֶׂה כְּמַעֲשֵׂיהֶם כִּי הָרַס תְּהַרְסֵם וְשֹׁבֵר תִּשְׁבֹּר מִצְבֹּתֵיהֶם. וְעַבְדְּתֶם אֶת ה' אֱלֹקֵיכֶם וַיְבַרְךְ אֶת לַחֲמֶךָ וְאֶת מִימֶיךָ וְהִסְרֹתִי מִחֲלָה מִקֶּרְבְּךָ. לֹא תִהְיֶה מִשְׁפָּלָה וְעַקְרָה בְּאֶרֶץ אֶת מִסְפָּר יְמֶיךָ אֲמַלֵּא. אֶת אֵימֹתַי אֲשַׁלַּח לִפְנֵיךָ וְהַמְתִּי אֶת כָּל הָעָם אֲשֶׁר תִּבְאֶה בָהֶם וְנִתַּתִּי אֶת כָּל אֵיבֶיךָ אֵלֶיךָ עֵרָף. וְשַׁלַּחְתִּי אֶת הַצָּרָעָה לִפְנֵיךָ וְגִרְשָׁה אֶת הַחֲוִי אֶת הַפְּנִעֵנִי וְאֶת הַחֲתִי מִלִּפְנֵיךָ. לֹא אֲגַרְשֶׁנּוּ מִפְּנֵיךָ בְּשָׂנֵה אַחַת פֶּן תִּהְיֶה הָאֶרֶץ שְׂמֵמָה וְרִבָּה עֲלֶיךָ חַיַּת הַשָּׂדֶה. מָעַט מָעַט אֲגַרְשֶׁנּוּ מִפְּנֵיךָ עַד אֲשֶׁר תִּפְרָה וְנִחַלְתָּ אֶת הָאֶרֶץ. וְשַׁתִּי אֶת גְּבֻלְךָ מֵיַם סוּף וְעַד יָם פְּלִשְׁתִּים וּמִמְדָּבָר עַד הַנֶּהָר כִּי אֲתוּן בְּיַדְכֶם אֶת יִשְׂרָאֵל הָאֶרֶץ וְגִרְשָׁתֶמוּ מִפְּנֵיךָ. לֹא תִכְרֹת לָהֶם וְלֹאֱלֹהֵיהֶם בְּרִית. לֹא יֵשְׁבוּ בְּאֶרֶץ אֶתְּמוֹתָם אֲתָדֶךָ לִי כִּי תַעֲבֹד אֶת אֱלֹהֵיהֶם כִּי יִהְיֶה לָךְ לְמוֹקֵשׁ.

בפסוקים אלו אין שום תיאור של מלחמה שצריכה להתרחש בין עם ישראל ובין עמי כנען, ומלבד השמדת העבודה זרה בארץ ואיסור כריתת ברית עם יושבי הארץ, לא מוצגות כאן דרישות מעם ישראל כלל וכלל. כל שמתואר כאן זה שיש 'מלאך' (שלא נרחיב כאן בדיון על מהותו ומשמעותו), שתפקידו לבצע את העבודה בשביל עם ישראל כל עוד עם ישראל ישמע לקולו. התהליך הוא תהליך מדורג, שבו לאט לאט עמי כנען מגורשים (!) מהארץ (ללא צורך להיאבק בהם).

הרב מדן מדייק מתוך הברכות שהקב"ה מברך כאן את עם ישראל, שאם צריך להבטיח שתהיה ברכה בלחם ובמים ולא יהיו מחלות בקרב עם ישראל, אזי משמעות הדברים היא שכעת בארץ כנען מתחוללות מגיפות, ויש שם לחם ומים מקוללים. אם צריך לברך את ישראל שנשיהם לא יהיו עקרות ומשכלות - משמעות הדברים היא שכעת בארץ כנען יש נשים משכלות ועקרות. ברכת אריכות הימים מלמדת על כך שכעת בארץ כנען האנשים מתים במגיפות בקיצור ימים.

הרב מדן מסיק מכל הדברים הללו (וכן מעוד מקורות שלא נרחיב עליהם), שבאותה תקופה בארץ כנען התרחשו תהליכים טבעיים שמעצמם היו גורמים ליושבי כנען לקום ולהתפנות למקומות אחרים (בדומה למה שחז"ל תיארו על הגרגשי שקמו ופינו מעצמם את הארץ. כמו כן חז"ל תיארו את המגיפות שהתחוללו בארץ בתקופת שליחת המרגלים, דבריהם מובאים ברש"י שם). לכן אין כאן ציווי לעם ישראל לגרש אף אחד או להילחם עם אף אחד, אלא רק להקפיד שהם ישמידו את כל העבודה זרה מהארץ. יש כאן תהליך של החלפת אוכלוסיות - יושבי הארץ יקומו וילכו ועם ישראל ישבו תחתם בלי מלחמה.

הפעם הבאה בתורה בה מופיע תיאור כניסת ישראל לארץ היא בפרשת כי תשא (שמות לד). אמנם שם הדברים די דומים לנאמר בפרשת משפטים, אלא שהרב מדן מעיר שמתווספות שם האזהרות מפני חיתון עם עמי כנען. הרב מדן מציע בדבריו שתוספת זו קשורה לחטא העגל, אך לא נרחיב על כך במסגרת זו.

אלא שבפעם הבאה שמופיע דברים ביחס לכיבוש הארץ (במדבר לג, נ-נב), הדברים כבר נראים אחרת:

וַיִּדְבֹר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּעֶרְבַת מוֹאָב עַל יַרְדֵּן יְרֵחוֹ לֵאמֹר. דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כִּי אַתֶּם עֹבְרִים אֶת הַיַּרְדֵּן אֶל אֶרֶץ כְּנָעַן. וְהוֹרֵשְׁתֶּם אֶת כָּל יִשְׁבֵי הָאָרֶץ מִפְּנֵיכֶם וְאַבְדֶּתֶם אֶת כָּל מִשְׁכֵּי־תֵם וְאֶת כָּל צִלְמֵי מִסְכַּתְכֶם תִּאֲבְדוּ וְאֶת כָּל בְּמוֹתֵם תִּשְׁמִידוּ.

עד כה הדברים דומים למה שנאמר לפני כן. אלא שאז יש תוספת (שם נג-נו):

וְהוֹרֵשְׁתֶּם אֶת הָאָרֶץ וְיִשְׁבְּתֶם בָּהּ כִּי לָכֶם נָתַתִּי אֶת הָאָרֶץ לְרֵשֶׁת אֲתָהּ... וְאִם לֹא תוֹרִישׁוּ אֶת יִשְׁבֵי הָאָרֶץ מִפְּנֵיכֶם וְהָיָה אֲשֶׁר תוֹתִירוּ מֵהֶם לְשָׂכִים בְּעֵינֵיכֶם וְלְצִנִּינִים בְּצַדֵּיכֶם וְצָרְרוּ אֲתֶכֶם עַל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם יֹשְׁבִים בָּהּ. וְהָיָה כִּאֲשֶׁר דָּמִיתִי לַעֲשׂוֹת לָהֶם אֲעֻשֶׂה לָכֶם.

כאן כבר אין תיאור של מלאך שעל ידי תופעות טבע גורם ליושבי הארץ לקום וללכת, אלא מדובר על משהו שעם ישראל צריך לעשות בידיים - לקחת את העמים שנמצאים בארץ כנען ולגרש אותם מהארץ. הנימוק הפשוט לפער הגדול בין המתואר כאן לבין המתואר בספר שמות, לפי דברי הרב מדן זה חטא המרגלים. חטא המרגלים גרם לעיכוב של ארבעים שנה בכניסה לארץ, והעמים שבארץ כנען כבר הספיקו במהלך הארבעים שנה הללו לשקם את עצמם מכל המגיפות ומכל הבעיות שהיו בארץ בתקופה ההיא, וממילא כעת עומדת לפני עם ישראל משימה הרבה יותר קשה והם יצטרכו לפעול לגירוש יושבי הארץ.

נעיר, שהרב מדן בדבריו, מציע שגם בשלב הזה עדיין אין תיאור של מלחמה כוללנית, אלא של גירוש ולא הריגת העמים. לדבריו הציווי שמופיע בספר דברים 'לא תחיה כל נשמה', נובע משלב נוסף בהידרדרות הדברים, ולשיטתו הוא נובע מחטא בעל פעור. בין אם נקבל טיעון זה ובין אם נאמר שהכל נובע מחטא המרגלים, עדיין יוצא שבהחלט ניתן לראות גם ברמת פשטי המקראות את ההתפתחות בתהליך כיבוש הארץ, מתוכנית מקורית 'אידיאית' של כניסה לארץ ללא מלחמה, לתוכנית שונה שנובעת מחטא, לפיו עם ישראל נאלץ להיכנס לארץ במלחמה ובסיבוכים.

הרחבה נוספת על דרך הפשט

יש להעמיק עוד בדברים. הרב מדן אמנם מציע בביאורו שחטא המרגלים גרם לדחייה בלוח הזמנים של הכניסה לארץ, ובכך גרם לפער בין התוכנית המקורית לתוכנית בפועל. אבל לאמיתו של דבר אין בדבריו ביאור לפשר המשמעות שהתהליך תשתנה בעקבות חטא המרגלים. וכי הפגעים הטבעיים של ה'מלאך' שהולך לפני ישראל, לא יכלו להתרחש גם כעבור ארבעים שנה?

לאחר העיון, מצאתי ששניים מרבותינו הראשונים פתחו בדבריהם פתח להבנה נוספת בסוגייתנו. עת הגיעו ישראל לים סוף וראו את המצריים רודפים אחריהם, הם זעקו ופחדו. על כך מעיר האבן עזרא (שמות יד, יג):

יש לתמוה, איך יירא מחנה גדול של שש מאות אלף איש מהרודפים אחריהם, ולמה לא ילחמו על נפשם ועל בניהם? התשובה, כי המצרים היו אדונים לישראל, וזה הדור היוצא ממצרים למד מנעוריו לסבול עול מצרים ונפשו שפלה, ואיך יוכל עתה להלחם עם אדוניו, והיו ישראל נרפים ואינם מלומדים למלחמה. הלא תראה כי עמלק בא בעם מועט, לולי תפלת משה היה חולש את ישראל. והשם לבדו שהוא עושה גדולות, ולו נתכנו עלילות **סבב שמתו כל העם היוצא ממצרים הזכרים, כי אין בהם כח להלחם בכנענים, עד שקם דור אחר דור המדבר, שלא ראו גלות והיתה להם נפש גבוהה.**

האבן עזרא מבאר שהסיבה שעם ישראל פחד מהמצריים היא מפני מצבם הנפשי, שחשו עצמם כעבדים שפלים אל מול האימפריה המצרית העוצמתית. לכן גם אם מבחינה מספרית טכנית היה בידם לגבור על המצריים במלחמה, מבחינה נפשית הם לא היו מסוגלים לעשות זאת. את הדברים הללו בהחלט אפשר לקבל בלי בעיה. אבל האבן עזרא חותם את דבריו באמירה מפתיעה למדי - בגין מצבם הנפשי הזה של עם ישראל, הקב"ה סיבב שכל העם היוצא ממצרים ימותו במדבר! והרי העובדה שהדור היוצא ממצרים מתו כולם במדבר, זוהי עובדה שטרם נקבעה, ונגזרה רק בגין חטא המרגלים, וכיצד ניתן להבין את דברי אבן עזרא - וכי מראש נגזר על ישראל למות במדבר?

באופן מפתיע, בהקשר אחר גם הרמב"ם תיאר תיאור דומה לדברים אלו של האבן עזרא, וזו לשונו (מורה הנבוכים ג, לב, תרגום מיכאל שוורץ):

אין מְטַבֵּעַ האדם שיתחנך על שְׁרוּת של עבדות בחומר ובלבָּנִים ובמה שדומה להם ואחרי-כן מייד ירחץ את ידיו מלכלוכם ויילחם בבת אחת בילידי הענק... שהא-ל הערים להתעות אותם במדבר עד שיאזרו אומץ - שְׁפָן ידוע שהחיים במדבר,

כשהגוף פרוע ומלוכלך, מחייבים אומץ לב... וגם נולדו אנשים שלא הורגלו לשעבוד והשפלה - וכל זאת היה על פי ציוויים אלוקיים באמצעות משה רבנו: על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו, את משמרת ה' שמרו על פי ה' ביד משה.

הרמב"ם מתאר את העיכוב במדבר כביטוי לתוכנית של הקב"ה שהדור החדש שיגדל במדבר כבר לא יהיה מורגל בעבדות ושפלות. והרי אם התוכנית המקורית של כניסה לארץ מיד בשנה הראשונה (או לכל היותר השניה) הייתה יוצאת אל הפועל, לא היו מספיקים לגדול אנשים שיטרום הורגלו לשעבוד והשפלה?! כביכול נשמע מדברי הרמב"ם שהקב"ה היה מעוניין בעיכוב במדבר על מנת לפתור את חוסר יכולתם הנפשית של ישראל להילחם לכבוש את הארץ, והדבר תמוה בהחלט.

אלא שלפי הכיוון הכללי של דברינו, ניתן לבאר את דברי הרמב"ם ואת דברי האבן עזרא על נקל. בתחילה, התוכנית הייתה שעם ישראל יכנסו לארץ בלי מלחמה כלל. לשאלה כיצד היו נכנסים לארץ בלי מלחמה ניתן לנקוט כדברי הרב מדן הנ"ל וכעולה מהתיאור בשמות פרק כ"ג, אבל ניתן גם לנקוט בדרך אחרת. כיצד? ניתן לומר שעוד לפני התוכנית של כניסה מדורגת של 'מעט מעט אגרשנו', הייתה תוכנית לפיה העמים היו מתפנים מפני ישראל מפאת הפחד שנפל עליהם בראותם את ידו החזקה של הקב"ה. כך ניתן להבין מהמתואר בשירת הים (שמות טו, יג-יח):

נְחִיתָ בְּחֶסֶדְךָ עִם זֶה גְּאֻלְתָּ גְּהִלְתָּ בְּעֶזְךָ אֵל נֹחַ קִדְשְׁךָ. שָׁמְעוּ עַמִּים: רָגְזוּן חֵיל אֲחִיז יִשְׁבִּי פִלְשֵׁת. אִזּוּ נִבְהָלוּ אֱלֹהֵי אֲדָוִם אֵילֵי מוֹאָב יֹאחֲזִמוּ רָעַד נִמְגוּ כֹל יִשְׁבִּי כְּנָעַן. תִּפֹּל עֲלֵיהֶם אֵימָתָה וְנִפְחַד בְּגִדְלִי זְרוּעֶךָ: יְדָמוּ כְּאֶבֶן עַד יַעֲבֹר עִמָּךָ ה' עַד יַעֲבֹר עִם זֶה קִנִּיתָ. תִּבְאֲמוּ וְתִטְעֲמוּ בְּהַר נִחְלָתְךָ מְכוֹן לְשִׁבְתְּךָ פְּעֻלָּתְךָ ה' מִקְדָּשְׁךָ ה' כּוֹנֵנוּ יְיָיִךָ. ה' יְמַלֵּךְ לְעַלְמֵי וְעַד.

אמנם הדברים אינם חד משמעיים, אבל בהחלט ניתן לשמוע בדברים כאן תיאור של כלל עמי האזור משותקים לחלוטין מפאת האימה והפחד שנפל עליהם מפאת עוצמתו של הקב"ה, שממילא יהיה מסוגל בנקל להביא ולטעת את עמו בהר נחלתו ללא מאמץ מיוחד, וודאי ללא מאמץ מלחמתי.

אלא שהתוכנית הזאת לא התממשה מפני שעם ישראל במסעות הדרך מצא את עצמו תוהה 'היש ה' בקרבנו אם אין, ועל כך נענש במלחמת עמלק, וכפי שביאר רש"י (שמות יז, ח):

ויבא עמלק וגו'. סמך פרשה זו למקרא זה, לומר תמיד אני ביניכם ומזומן לכל צרכיכם, ואתם אומרים היש ה' בקרבנו אם אין, חייכם שהכלב בא ונושך אתכם, ואתם צועקים אלי ותדעון היכן אני. משל לאדם שהרכיב בנו על כתפו ויצא לדרך,

היה אותו הבן רואה חפץ ואומר, אבא טול חפץ זה ותן לי, והוא נותן לו, וכן שניה וכן שלישית, פגעו באדם אחד, אמר לו אותו הבן ראית את אבא. אמר לו אביו אינך יודע היכן אני, השליכו מעליו ובא הכלב ונשכו.

אלא שביאתו של עמלק לא הייתה רק עונש מקומי נקודתי שגרם לעיכוב קל בדרך. הוא שינה את כל התוכנית, וכפי שביאר רש"י בעצמו במקום אחר (דברים כה, יח):

אשר קרך בדרך... דבר אחר לשון קור וחום, צננך והפשירך מרתיחותך, **שהיו כל האומות יראים להלחם בכם** ובא זה והתחיל והראה מקום לאחרים. משל לאמבטי רותחת שאין כל בריה יכולה לירד בתוכה, בא בן בליעל אחד קפץ וירד לתוכה. אף על פי שנכחה, הקרה אותה בפני אחרים.

לפי דברינו, מדרש זה מבואר ופשוט - זה לא סתם שעמלק הסיר מעט מהפחד שהיה לשאר האומות אל מול עם ישראל. אלא זה גרם לכל התוכנית להשתנות. יתכן שבשלב הזה, השינוי היה מכניסה חלקה ללא שום מלחמה ואף ללא המתנה, לכניסה מדורגת של 'מעט מעט אגרשנו מפניך' וכביאורו של הרב מדן, ועדיין לא היה מעבר לתוכנית שונה לגמרי שכוללת מלחמה. אבל גם כניסה כזאת של גירוש איטי, כנראה היתה מבוססת במידה רבה על אפקט ההרתעה והפחד שנפל על עמי כנען בעקבות פלאי יציאת מצרים וידו החזקה של הקב"ה, שממילא גרמו להם לא לרצות להילחם באופן חזיתי מול עם ישראל.

בשתי ההצעות הללו (כניסה מיידית ומהירה על סמך הפחד של עמי כנען, או כניסה מדורגת ואיטית על סמך הפחד של עמי כנען), אין זה בהכרח בעיה שלעם ישראל יש נפש שפלה ומנטליות של עבדים, כי הם באמת לא יזדקקו ליכולות לחימה של ממש. ועל כן גם אם צודק אבן עזרא שמצבם הנפשי של עם ישראל עת יצאו ממצרים לא היה מאפשר להם להילחם, אין בכך כלום, שהרי אין הכרח שהתוכנית כוללת לחימה.

אבל כל זה משתנה לחלוטין אחרי חטא המרגלים. חטא המרגלים לא רק מבטא בצורה בוטה וברורה את הפחד והנפש השפלה שקיים דווקא אצל עם ישראל, אלא שהעונש של עיכוב במדבר עד מלאת ארבעים שנה, הוא בעצמו גורם לעם ישראל לאבד את אפקט ההרתעה והפחד שעליו היתה אמורה להתבסס הכניסה ה'יקלה' לארץ. ברגע שיעברו כל כך הרבה שנים שבהם עם ישראל לא ינקוט שום פעולה לקראת כניסה לארץ, עמי כנען כבר לא יזכרו ולא יחושו את הפחד הגדול שהיה להם עת שמעו ורגזו אחרי קריעת ים סוף. ממילא יהיה צורך לעבור מהתוכנית המקורית ('האידיאית') של כניסה קלה לארץ, לתוכנית מסובכת הרבה יותר ('התיקון') שבו יזדקקו למלחמה על מנת לכבוש את הארץ. דברי הרמב"ם והאבן עזרא יכולים להתפרש אפוא כמתארים את מה שנצרך בתוכנית שאירעה בפועל. כלומר, ברור שהקב"ה לא הכתיב מראש שעם ישראל יצטרכו להישאר

במדבר ארבעים שנה עד שהדור יתחלף, אלא באמת היתה אפשרות של ממש מונחת על השולחן, שעם ישראל יוכלו להיכנס לארץ גם במצבם הנפשי עת יצאו ממצרים. אבל לאחר פיתולי הדרכים והחטאים, ששיאם היה חטא המרגלים - שעיקר החטא נבע מאותו נקודה של נפש שפלה ופחד, היה צורך לשנות את התוכנית, וכעת כבר ניתן לראות במה שאירע בפועל כתיקון לחטא - כי הדור החדש שיגדל במדבר, יגדל ללא עבדות וללא שפלות וממילא לא יחיה בפחד ויוכל לקום ולהילחם במלחמה של ממש על מנת לכבוש את הארץ.

סיכום

הצגנו בדברינו תופעה של 'אידיאה ותיקון' ביחס לאופן כיבוש הארץ על ידי עם ישראל. הראינו שיש מקור בסיסי בחז"ל שעליו נשענו רוב הפרשנים שנקטו בעמדה זו, והראינו שפרשנים שונים הציגו את ההשלכות ואת השתלשלות האירועים באופנים שונים. המצב האידיאי היה שעם ישראל יכנסו לארץ ללא קרב, ורק מפאת חטא המרגלים (ואולי עוד מספר גורמים, בהתאם להצעות השונות), המצב השתנה ועם ישראל נאלצו להיכנס לארץ על ידי מלחמה וכלי זיין. פרשנים רבים הסתפקו בקביעה שכך הם פני הדברים, ולא ביארו בדיוק למה המצב החדש מסייע לתקן את מה שאירע, אבל הצענו בדברי השפת אמת' והישם משמואל' אופנים איך להבין שהתיקון גם היה מתואם למה שהתקלקל בחטא. הצענו שיתכן להבין שהתהליך שעם ישראל עבר בסופו של דבר הקנתה לו דברים מסוימים שיתכן שלא היו מתרחשים ללא שהתכנית היתה משתנה (כגון חיבור עמוק יותר של הקב"ה לכל מרחבי הטבע והמציאות על פי השפת אמת', או חידוד ברור יותר של האמונה והביטחון על פי הישם משמואל').

בחלק השני של דברינו ראינו שגם על דרך הפשט יש כמה אפשרויות לראות תהליך של 'אידיאה ותיקון', ובסוף דברינו הצענו שהפער ביניהם נובע מהשאלה אם עם ישראל יכנסו לארץ בתור עבדים משוחררים שעדיין לא מסוגלים להילחם מלחמה של ממש, או שיצטרך לקום דור חדש בעם ישראל שלא חוו עבדות וממילא אין בנפשם את הפחד העמוק שחוסם אותם מלהילחם.

לסיום נציין כהצעה בלבד, שאולי ניתן לומר שאילו עם ישראל נכנסו לארץ בלי קרב, עדיין הרשמים והתרבויות של האלילות והעבודה זרה היו נותרים בחלל העולם כעמדות לגיטימיות ותפיסות רוחניות שהיהדות לא היתה מסוגלת כלפיהם שנאה ורצון להעלימם. יתכן שדווקא הצורך שנולד להכריז מלחמה טוטלית נגד האלילות ועובדיה גם ברמה של מלחמה ולא רק שהם יעזבו את הארץ בלי מלחמה (ושעם ישראל ישמידו את מקומות הפולחן שיותירו מאחוריהם), החדירה לתודעה הלאומית של עם ישראל את הסלידה והשנאה כלפי האלילות. אין זה אומר שלאורך הדורות (ובפרט בתקופת התנ"ך) עם ישראל

מעולם לא הושפע מעובדי האלילים שחיו מסביבו, אבל זה אכן נבע מכך שהם הותירו את האנשים עובדי העבודה זרה בארץ ונגררו אחריהם. לטווח הרחוק, יתכן שדווקא המצוות שהכריזו על מלחמת עולם נגד התופעות הללו, הם שהחדירו לעם ישראל את התודעה האמונית העוצמתית שליוותה אותם לאורך הדורות ועד ימינו אנו.